

לחקר הפתגם העממי היהודי עיון בפתגם 'אין אמונה בגוי אפילו ארבעים שנה בקבר'

מאת

גלית חזן-רוקם

הפתגם הוא יחידת טכסט קצרה, שמאפייניה הם: ניסוח תמציתי בלשון פואטית; סיכום של נסיון קולקטיבי; תבנית לוגית (שבצורתה ובמידת קביעותה נדון להלן) ושימוש חוזר ונתון-לשינוי בקבוצה אתנית-תרבותית מסוימת. הפתגמים שיש באפשרותנו לחקור פזורים בטכסטים רחבים מסוגים שונים: סיפורת, טכסטים עיוניים, היסטוריוגרפיה, טכסטים משפטיים, עיתונות.¹ מנקודת מבטו של חוקר הפתגם עשויים כל אלה להוות הקשרים לפתגמים.

הפתגם העממי הוא מבע בעל ניידות, העשוי לנדוד מן הספרות הכתובה אל הספרות שבעל-פה, וחוזר חלילה. בד בבד משולבים הפתגמים בהקשרים שניתן לכנותם הקשרים התנהגותיים:² בדיכור המופיע באינטראקציות בין-אישיות מסוגים שונים ובהיקפים שונים של משתתפים, מן הדיאלוג האינטימי ועד לנאום.

במאמר זה אנסה להדגים באמצעות ניתוחו המלא של פתגם אחד את מורכבותו של תהליך היווצרות המשמעות של הפתגם בהקשריו השונים. ההנחה ביסוד הניתוח היא, שאין למבע הפתגמי משמעות אחת בלבד, ושבדיקת המבע בהקשריו השונים היא הדרך לברר את האפשרויות הסמנטיות הגלומות בו.³

¹ ספר המבוא הקלאסי לחקר הפתגם הוא: A. Taylor, *The Proverb*, Hatboro 1931. עניין ההקשר הורחב שם הרבה. על ההקשרים הספרותיים לפתגמים ראה בעבודותיו הרבות של וולפגנג מידר: W. Mieder, *Das Sprichwort in unserer Zeit*, 1975; *Das Sprichwort in der deutschen Prosaliteratur des neunzehnten Jahrhunderts*, München 1976; *Deutsche Sprichwörter und Redensarten*, Stuttgart 1979. וכן במאמריו הרבים. וראה עוד: R.D. Abrahams and B.A. Babcock, 'The Literary Use of Proverbs', *Journal of American Folklore* 90 (1977), pp. 414–429.

² ברהלל מבחין בין קונטקסט, ההקשר המצבי, לבין קונטקסט, ההקשר הלשוני. ראה: 'ברהלל, לשון', מבוא לדקדוק תיכרונני עברי, מאת מ' חן ו' דרור, תל-אביב 1976, עמ' 312.

³ אפשרות זו הועלתה באופן תיאורטי על-ידי חוקרים שונים. כגון קריקמן מאסלנד, גולופנטיה-ארטסקו מרומניה, דאנוד וקירשנבלאט-גימבלט מארצות-הברית. הקדים את כולם 'מוקד' ובסקי הצ'כי במסה בלשון הצ'כית בשנות הארבעים המוקדמות שנחפרסמה בקובץ Cestami poetiky a estetiky, פראג 1971, עמ' 277–359; תרגום אנגלי של קטעים מן המסה הועמדו לרשותי באדיבותו של המתרגם, פרופ' פול גרווין מאוניברסיטת באפלו. עם שהמודעות להכרח לנתח את הפתגם בהקשרים שונים היתה קיימת, נערך

לחוקר הספרות העממית, שלא כחוקר הספרות הכתובה הקאנונית, אין קורפוס חתום. גם בפני חוקר הספרות הכתובה העתיקה, המונצחת בכתבי-יד פזורים ונעלמים המצפים לחישובם, ניצבת קבוצת טכסטים סופית, שכן גם אם אין הוא יודע מתי הגיע לכתב-היד האחרון, הרי אין לו ספק בקיומו של זה. אך אין הדבר כן לגבי חוקר הספרות העממית. אם נטול לדוגמא את הפתגם, הרי השימוש בפתגם מסוים הוא תהליך (דינאמי), שאין לו שיעור וסיום, ואין כלל אפשרות לתעד את כל מרכיביו.

כלי עבודתו של חוקר הפתגמים הם על כן מגוונים: הוא נזקק לחקר הספרות, שבה עשויים הפתגמים להופיע; הוא צריך לערוך עבודת-שדה, שבאמצעותה יתעד את הופעותיו של הפתגם במסורת שבעל-פה; ובנוסף לכל אלה טוב יעשה אם יסתייע בדגם תיאורטי, העשוי להאיר את משמעותם של המקרים הפרטיים שלפניו בצורה כוללת ומהותית, ושממנו ישתמעו גם מסקנות לגבי כל אותם שימושים שאינם לפניו ושגם אינם עשויים להיות לפניו.

(א) עבודת-השדה

בעבודת-השדה הפולקלוריסטית קיימים שני כיוונים עיקריים⁴: (א) הכיוון הכולל, כלומר, רישום כל הספרות העממית המצויה בתקופה מסוימת בעם מסוים או בקבוצה אתנית מוגדרת⁵; (ב) עריכת עבודת-שדה סביב נושא מסוים. נושא האיסוף יכול להיות הקורפוס הסיפורי של ישוב⁶, של קבוצה אתנית⁷, של מספר⁸ או של ז'אנר⁹. עבודת-השדה, שתוצאותיה משתקפות בחלקן במאמר זה, נערכה בקבוצות אתניות שונות, כשהנושא הנבדק היה הקשר שבין פתגמים לסיפורי-עם¹⁰.

כדי לאתר פתגמים הקיימים בסיפורי-עם נבדק גם חומר ארכיוני, ומתוך אלפיים סיפורים

ניתוח כזה עד כה רק במאמר אחד: A. Szemerényi and V. Voigt, 'The Connection of Theme and Language in Proverb Transformations', *Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae* 21 (1972), pp. 95—108.

⁴ על עבודת-השדה הפולקלוריסטית ראה, למשל: K.S. Goldstein, *A Guide for Field Workers in Folklore* (Memoirs of the American Folklore Society 52), Hatboro 1964.

⁵ הארכיון לסיפור העממי בישראל מיסודו של פרופ' דב נוי ממונה על עבודת השדה הכוללת בסיפורי העם בישראל. האיסוף מבוצע בחלקו על-ידי רושמים חוקרים ובחלקו על-ידי רושמים מתנדבים. בארכיון נרשמו עד כה מעל לשנים-עשר אלף סיפורים מעדות ישראל השונות. הארכיון מפרסם באופן קבוע סדרת פרסומים הכוללת סיפורים מלווים בהערות מחקריות, המשלבות מיפתוח בינלאומי בניתוח הסיפורים.

⁶ כגון מפעלי האיסוף של מסורות סיפוריות מבית-שאן ושלומי שנערכו באוניברסיטת חיפה.

⁷ כגון עבודתו של פרופ' ד' נוי בין יהודים יוצאי מזרח-אירופה דוברי יידיש באוטוואה.

⁸ כגון הרפרטואר הסיפורי של המספר היהודי התימני יפת שבילי, שנרשם ברובו על-ידי הד"ר יוון, ונדפס: D. Noy, *Jefet Schwili erzählt*, Berlin 1968.

⁹ כגון רישום הפתגמים במסגרת מפעל מיפתוח פתגמי ישראל הנערך בפקיחי באוניברסיטה העברית, בירושלים.

¹⁰ ראה: ג' חזן-רוקם, פתגמים בסיפורי-עם; יחסים מכניים בין סיפורים ופתגמים, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, ירושלים תשל"ח.

שלוקטו באופן מקרי מארכיון הסיפור העממי בישראל (להלן: אסע"י) נמצאו פתגמים במאה ה-19 שישישים סיפורים.¹¹ עבודת השדה היתה ראיון, שבו הוצגו לנשאלים פתגמים שלוקטו מן הארכיון, כשלאחר כל פתגם הוצגו ארבע שאלות:¹² (1) האם אתה מכיר את הפתגם; מאיזו הזדמנות? (2) באילו הזדמנויות מתאים להשתמש בו? (3) האם אתה מכיר סיפורים הקשורים בו? (4) האם אתה מכיר פתגמים מקבילים לו?¹³

(ב) הדגם לניתוח

אין באפשרותו של החוקר לתעד את מכלול היצירה הספרותית העממית הקיימת, ואפילו מתוך נקודת-מוצא מוגדרת ומצומצמת כזו הנדונה כאן, היינו: שילובם של פתגמים בטכסטים ובהקשרים אחרים. כדי להגיע למסקנות כלליות, המאפשרות הבנה עמוקה יותר של התופעה, יש להסתייע במוֹדֵל, דגם, המסתמך על בירור תיאורטי יסודי של התופעה. ביסוד הניתוח דלהלן הונחה הגדרת הפתגם כפי שנזכרה לעיל: הפתגם הוא סוג של ספרות עממית, שהוא סיכום פואטי ותמציתי, בעל חבנית מסוימת, המתייחס לנסיון חברתי. הפתגם מאופיין על-ידי שימוש חוזר ונתון-לשינוי בפי דוברי קבוצה אתנית אחת.

הפתגם הוא פרשנות לסיטואציה של התנהגות; הוא מפרש מצב, בדרך-כלל מצב המעורר תמיהה וקונפליקט אצל החווים או רואים אותו. הפתגם מסכם מצב זה בהסתמך על ערכים, שמקור סמכותם בחברה ובמסורת. השימוש בפתגם מעביר באמצעים פואטיים את הסיטואציה אל תחום החשיבה המושגית. האפשרות ליישם את הפתגם יישום חוזר מוציאה את הסיטואציה החד-פעמית מן הטריביאליות שלה ומעניקה לה משמעות פרדיגמאטית, בהיותה חלק משרשרת של הזדמנויות המסומנות באמצעות אותה יצירה תרבותית-מסורתית, הפתגם. זה האספקט הפרדיגמאטי של השימוש בפתגם, שמתוכו מתבאר הצד השווה של כל ההקשרים, שבהם עשוי אותו פתגם להופיע. האספקט הסינטגמאטי של השימוש בפתגם, שמתוכו מתבאר ייחודו של הפתגם בכל הקשר שבו הוא מופיע, מתבטא ביכולתו של יחיד מן הקבוצה, שבה רווח הפתגם, לבצע את הפתגם בהקשרים המתאימים. יכולת זו מבוססת על ידיעתו של היחיד את תיחומי הסמאנטי הפרדיגמאטי של הפתגם. הביצועים השונים יכולים לחשוף משמעויות שונות של הפתגם, בדיוק כפי שביצועים שונים של מלה יכולים לחשוף משמעויות שונות שלה.

¹¹ בחירת הסיפורים לא נעשתה על בסיס סטטיסטי. שכן מטרת העבודה לא היתה לעמוד על תכונות ספציפיות של שילוב הפתגמים בסיפוריה של עדה מסוימת אלא לבדוק את התופעה הספרותית, השילוב בין שני הסוגים, כשלעצמה.

¹² עבודת השדה נערכה רק בקבוצות האתניות שיוצגו בקבוצת מאה-ושישים הסיפורים על-ידי חמישה סיפורים לפחות. האינפורמנטים שעמם עבדתי נבחרו על-פי מידע מוקדם, שלפיו הם נחשבים בקרב עדתם כמספרים טובים.

¹³ שימוש בחומר שנרשם מפי מספרים ואינפורמנטים אחרים כדי לפרש את משמעויות הפתגמים הוצע על-ידי דאנדס, מבלי שפיתח את הצעתו לכלל שיטה. ראה: A. Dundes, 'Metafolklore and Oral Literary Criticism', *Essays in Folkloristics*, Meerut 1978, pp. 38—49.

המחקר הפרמילוגי, מחקר הפתגם, התרכז עד כה בעיקר בחקר הטכסט הפתגמי הנפרד. בכמה מחקרים חדשים נבדקו הפתגמים גם מבחינת הפונקציה החברתית-הפסיכולוגית שלהם¹⁴ ומבחינת האפשרויות הסמנטיות הגלומות בטכסט באופן תיאורטי.¹⁵ עם זאת כמעט ולא נמצא במחקר דגם לבדיקת גיווני המשמעות כפי שהם באים לביטוי בהקשרים קונקרטיים. כמה מן החוקרים הצביעו על חשיבותו של ההקשר ההתנהגותי ביצירת משמעות הפתגם, אך נמנעו מלעסוק בו בשל הקשיים והמגבלות הכרוכים בעבודת-השדה המתחייבת מגישה זו.¹⁶ ברור הוא, שלא הצלחתי לבטל לגמרי את המגבלות הנובעות מעבודת-שדה יזומה הנערכת בראיונות. לעומת זאת הושגה בדרך זו האפשרות לפתח מודל דינמי של תיאור היווצרות המשמעות בפתגם, כשנלקחים בחשבון מימדים רבים שהם חשובים ומרכזיים להבנת התופעה. הצעתי היא לברר את משמעות הפתגם בארבעה מישורים יוצרי-משמעות: הטכסט, השימוש, התבנית והפונקציה.

במישור הטכסט נבדקו צורות הטכסט הפתגמי על שינויי הנוסח שבפי הדוברים שרואינו או בהקשרים הסיפוריים שבהם נרשם.

במישור השימוש נבדקו ההקשר ההתנהגותי וההקשר הסיפורי שבו נתון הטכסט הפתגמי בפי הדוברים, ברישום הארכיוני ובספרות, מתוך ברור היחס שבין הפתגם לבין ההקשר באשר למידת המטאפוריות או המילוליות שלו. עד כה היתה נהוגה במחקר הבחנה בין פתגמים לא-מטאפוריים לפתגמים מטאפוריים ואף הוצעו הבחנות טרמינולוגיות לציון שני סוגים אלה, כגון אפוריזם או אפוטגם לעומת פתגם.¹⁷ לדוגמה, הפתגם 'נכנס יין – יצא סוד' (בבלי עיר' סה ע"א ועוד) משמש בדרך-כלל כדי לציין את הנאמר בו באופן מילולי, לעומת זאת היחס בין הפתגם 'איסתרא בלגינא קיש קיש קריא' (בבלי כ"מ פה ע"ב) לבין התופעה הנרמזת באמצעותו הוא בדרך כלל יחס מטאפורי. מתוך החומר שנאסף על-ידי התברר, שבדיקת ההקשרים השונים של פתגמים מסוימים עשויה לחשוף שימושים מטאפוריים ולא-מטאפוריים של אותו טכסט פתגמי עצמו, דבר המבטל את ההבחנה הסוגית המסתמכת על הטכסט בלבד.¹⁸

¹⁴ פ' סאיטל, 'פתגמים: שימוש חברתי במטאפורה', הספרות 20 (1975), עמ' 111–118.

¹⁵ A. Krikmann, *On Denotative Indefiniteness of Proverbs*, Tallinn 1974; *Additional Aspects of Semantic Indefiniteness of Proverbs*, Tallinn 1974; A. Dundes, 'On the Structure of the Proverb', *Proverbium* 25 (1975), pp. 961–973. יוצא מכלל זה מאמרם של שמרקי וריויגט הנזכר בהערה 3.

¹⁶ ראה: סאיטל, שם (הערה 14).

¹⁷ N. Barley, 'A Structural Approach to the Proverb and the Maxim', *Proverbium* 20 (1972) pp. 737–750.

¹⁸ לדוגמא: שבר הפסוק מקהלת 'כי עוף השמים יוליך את הקול' (או 'עוף השמים יוליך את הקול') משמש בהרכב מקרים כפתגם שהיחס בינו לבין המציאות הנרמזת הוא מטאפורי, וכך הוא אף בסיפורים בהם הוא מופיע בתלמוד הבבלי, ב"ב ג ע"ב–ד ע"א; ע"ז י ע"ב–יא ע"א. שימוש מטאפורי מופיע גם בסיפור עם בוכארי: 'פנחס', עשרה סיפורי עם מבוכארה, חיפה 1978, סי' ב; ואילו בסיפור שנרשם על-ידי מפי המספר הבוכארי יוסף כוסיף השימוש הוא מילולי והציפור היא ממשית. ראה דיון נרחב בעניין זה במאמרי: 'פסוק

הבדיקה במישור התבנית מתבססת על ההנחה, שלכל הפתגמים תבנית עומק משותפת, הניתנת לתפיסה ולתיאור כתבניתו הלוגית של פסוק התנאי. הנחה זו מתבססת על העובדה, שכל הפתגמים הם משפטים כוללניים אוניברסאליים, ולעולם אינם מתייחסים למקרה הבודד בלבד. בתורת הלוגיקה מקובל, שמכל פסוק כולל ניתן להסיק פסוק תנאי תואם.¹⁹ כוונת הפתגם היא כוללת, גם כשניסוחו איננו כולל. על כן אין תבנית השטח התחבירית מייצגת את הסטאטוס האמיתי של המשפט כפסוק נושא משמעות ייחודית. הנחתה היא, שכל הפתגמים הם פסוקים הטוענים טענה — גם אם הם עשויים להיות מנוסחים בלשון שאלה, פקודה, בקשה או כיוצא בזה. לדוגמה: המשפט 'הגם שואל בנביאים?' (שמ"א י, יא-יב), כשהוא בשימוש פתגמי, איננו שואל שאלה, אלא טוען טענה: 'לא כל x הוא מן הנביאים'. הפתגם 'אל תסתכל בקנקן אלא במה שיש בו' (אבות ד, כ) איננו פקודה, אף שהוא מנוסח כציווי שלילי, שכן למעשה נאמר בו: 'כל הסתכלות בקנקן איננה כדאית; כל הסתכלות בתוך הקנקן כדאית'. (בניתוח התבנית מנותחים המרכיבים הסמנטיים של כל שימוש בפתגם. לשם כך נבחין באיברים נושא, נושא, מושא ותוצאה [ובמידת הצורך מצטרפים לנושא ולמושא תיאורים ולנשוא מאפיינים]. הניתוח אינו ניתוח תחבירי, אף שהמונחים חופפים במידה מסוימת.)

הפונקציה היא המרכיב הרביעי של משמעות הפתגם בהקשר. הפונקציה מייצגת את מערכת הערכים של התרבות הנתונה, כפי שמערכת ערכים זו מיוצגת בהקשר הספציפי, והיא ניתנת להגדרה בהיגד אידיאלי כולל. לדוגמה: הפתגם 'חופר גומץ בו יפול' (קה' י, ח) מבטא את הפונקציה 'למעשה יש תוצאה התואמת אותו', או, ברוב המקרים שנבדקו, בצורה מדויקת יותר: 'העושה מעשה רע נענש'.

(ג) הניתוח

בחרתי להדגים ניתוח מלא על-פי השיטה המוצעת של הפתגם הנפוץ ביותר בקורפוס הארכיוני של מאה-ושישים הסיפורים שנזכרו לעיל: 'אין אמונה (אל תאמין) בגויים (בגוי) אפילו ארבעים שנה בקבר (אפילו בקבר)'.

הטכסט

הפתגם מופיע בסיפורי אסע"י בכמה נסחים, שיש ביניהם שינויים קלים בלבד. (המספר בסוגריים הוא מספר הסיפור באסע"י.)

אין אמונה בגוי אפילו אם הוא ארבעים שנה בקבר (1513, מרוקו).
אין אמונה בגוי אפילו בקבר (3421, עיראק; 4405, תוניס).

מקראי כפתגם וכציטוט: עיון ב"כי עוף השמים יוליך את הקול". מחקרי ירושלים בספרות עברית, א, ירושלים תשמ"א, עמ' 144-154.

¹⁹ I.M. Copi, *Introduction to Logic*, New York 1961², pp. 245-253.

אין אמונה בגוי אפילו לאחר ארבעים שנה (3060, מצרים).
 אין אמונה בערבים אפילו לאחר ארבעים שנה בקבר (4017, תוניס).
 אין אמונה בגוי עד ארבעים שנה בקבר (4257, ארץ-ישראל, ספרדי).
 אין אמונה בגויים אפילו ארבעים שנה בקבר (6806, מרוקו).
 אין אמונה בערבי אפילו אחרי ארבעים שנה בקבר (7136, לבנון).
 אין אמונה בגויים אפילו ארבעים שנה בקבר (8587, מרוקו).

בעבודת-השדה נרשם מידע זה: שני אינפורמנטים ממרוקו הציגו נוסח הזהה לנוסח הפתגם באסע"י 6806 (ראה לעיל). אינפורמנט מרוקאי אחר (אברהם לוגאסי), ניסח בדרך שונה במקצת, בדילקט היהודי המרוקאי: 'מאק'נס לאמאן פלמסלם מנבעדמה יפון פלקבר רבעין עם', כלומר: אין אמונה במוסלמי לאחר שהוא ארבעים שנה בקבר. אינפורמנט ספרדי ארץ-ישראלי (נחמן בצלאל) השלים את הפתגם בדומה לסיפור הארץ-ישראלי הספרדי (אסע"י 4257). אינפורמנט תוניסי (יהושע סיטבון) תיקן את נוסח הסיפור התוניסי שהוצג לו (אסע"י 4017): 'אין אומרים ב"ערבים" אלא ב"גויים"', וכך הוא הנוסח אצל רוב האינפורמנטים התוניסיים שרואיינו. שני אינפורמנטים תוניסיים (יהושע סיטבון ואסתר שלי) הדגישו במפורש, שהפתגם מופיע בעברית. עם זאת נמסרה מפי אינפורמנטית תוניסית (א' שלי) נוסחה מעורבת עברית וערבית בזו הלשון: 'אין אמונה פלערבי חתא רבעין עם פלקבור'. אינפורמנט מעיראק (יוסף עקרי) מסר פתגם זה כהסבר לפתגם 'אין אמונה בבן-אדם', ולשונו: 'אין אמונה בגוי אפילו בקבר'. גירסה נוספת נמסרה מפי אינפורמנט עיראקי אחר (אליהו אגסי), בעת שרואיין באופן כללי על הנושא של פתגמים וסיפורים, מבלי שפתגם מסוים הוצג בפניו, וניסוחו: 'אל תאמין בגוי אפילו בקבר'. גירסה אחרת נאמרה מפי אינפורמנט תימני (יחיא קהתי), שלא רואיין במישרין בנושא הנדון. הוא סיפר סיפור זה בהיגוד ספונטאני וסיים במלים: 'על זה כתבו בגמרא "אין לגוי אמונה אפילו בקברו"'.²⁰

מן החומר המובא לעיל נראה, שהצורה הנפוצה ביותר של הפתגם היא: 'אין אמונה בגויים אפילו ארבעים שנה בקבר' (וכך הוא באסע"י 6806, מרוקו; אסע"י 8587, מרוקו, ובגירסה התוניסית שנרשמה בעבודת השדה).²⁰

במאמרו על היהודי בפתגמים של צפון אפריקה מזכיר אברהם הטל²¹ את העובדה, המתאשרת על-ידי בדיקתי, כי הגירסה 'אין אמונה בגויים אפילו ארבעים שנה בקבר' נפוצה אצל יהודי צפון-אפריקה, בעוד שהגירסה המקובלת אצל יהודי תימן היא 'אין אמונה בגוי

²⁰ לעיון מלא יותר בחילופי הגירסה של פתגם זה ראה מה שהבאתי בעבודת הדוקטור שלי (לעיל, הערה 10), עמ' 63–66.

²¹ R. Attal, 'Le juif dans le proverbe arabe du Maghreb', *Revue des Etudes Juives* 122 (1963), pp. 419–430. הטל מזכיר שם, שליהודי מרוקו יש אנקדוטות רבות על הנושא, אך אינו מפרט.

אפילו בקברו.²² הגירסאות של יהודי עיראק מצטרפות בצורתן אל הגירסאות התימניות, ואילו הגירסאות הארץ-ישראליות הספרדיות מצטרפות אל הגירסאות של יהודי צפון-אפריקה. כפי שמתברר מן החומר שנבדק בארכיון ונרשם בעבודת-השדה, מוגבלת התפשטות הפתגם לקהילות יהודיות בארצות האיסלם.

לפתגם הנדון יש מקורות בחיבורים עבריים מסורתיים. מקורות אלה אינם מנוסחים כמוהו, אך הם קרובים לו ביותר בלשון ובתוכן כאחד: 'אין אמונה בגויים' (בבלי חול' קלג ע"ב), ורש"י מפרש: 'אין ישראל רגילים להאמין בהם'. וכמו כן: 'אין מאמינים בגויים עד שבעה דורות' (פרקי דרבי אליעזר, כ"ט);²³ 'אל תאמין בגר עד כ"ב דורות' (פסיקתא רבתי, כ"ב²⁴); 'אל תאמין בעבד עד ששה עשר דור' (ירושלמי הוריות ג, ה).

המאמר בבבלי, 'אין אמונה בגויים', נראה לי כגרעינו של הפתגם הנדון, וישנה זיקה בין ההקשר שבו הוא מופיע שם, ענייני שותפות, לבין כמה מן ההקשרים ההתנהגותיים שצינו על-ידי אינפורמנטים בעבודת השדה, כפי שנראה להלן. היחידה 'עד ארבעים שנה בקבר' נוספה בפתגם הנדון כאן אל היחידה הראשונה והעיקרית: 'אין אמונה בגוי'. המספר 'ארבעים' הוא מספר נוסחאי מקובל במרחב התרבות השמית והוא בא לציין תקופה ארוכה, מעבר לשנות דור.²⁵ גם בתרבות הערבית פתגמים רבים המכילים מספר נוסחאי זה, וכיניהם כאלה שנושאים קרוב לענייננו.²⁶

השימוש

רוב ההקשרים הסיפוריים של הפתגם הנדון, הן באסע"י והן בטכסטס שנרשמו בעבודת-

²² וכך הוא גם: 'י' רצהבי, 'משלים עבריים בפי יהודי תימן', לשוננו לעם יג (תשכ"ה), עמ' 6–13.
²³ על-פי דפוס ונציה ש"ד, שצולם בליווי הערותיו בכתב-יד של רח"מ הורוביץ בירושלים תשל"ב. הורוביץ הגיה על-פי הפרשנים, הרמב"ן והרשב"א: 'אין מאמינים בגר עד שבעה דורות'. ר' מאיר איש שלום, בהערותו לפסיקתא (להלן, הערה 24) ציין, שכל הדיבור חסר במהדורת פדר"א עם פירוש הרד"ל: 'מחמת המציק'.

²⁴ מהדורת ר' מאיר איש שלום (פרידמן), קיא ע"ב בילקוט שמעוני: 'כ"ד דורות'.

²⁵ L. Ginzberg, *The Legends of the Jews*, New York 1937², vol. 7, Index, 'forty'.

²⁶ 'אל תאמין ליהודי שהתאסלם אפילו לאחר ארבעים שנה' *Morocco — A Study in Native Proverbs*, London 1930, nr. 471. וכן: 'היהודי נשאר יהודי גם לאחר ארבעים שנה': 'י' יהודה, משלי ערב, ירושלים תרצ"ב–תרצ"ד, מס' 861. וכמוהו: M. Ben-Cheneb, *Proverbs Arabes de l'Algerie et du Maghreb*, Paris 1905–1907, nr. 2062. ובדומה לו דוגמאות שנרשמו בעבודת-השדה אצל ערביי ארץ ישראל: 'הבדואי נקמתו': 'יהודה, שם, מס' 32. ובדומה לו דוגמאות שנרשמו בעבודת-השדה אצל ערביי ארץ ישראל: 'הבדואי נוקם גם אחרי ארבעים שנה ואומר: הקדמתו'; 'זנב הכלב מעוקם גם אחרי ארבעים שנה בקבר'; 'זנב הכלב מעוקם גם אחרי ארבעים שנה בסד'. בניגוד לפתגם הכריזאי הלא-יהודי, שהובא לעיל מספרו של ווסטרמארק, מובא אצל הטל במאמרו (הערה 21): 'היהודי איני נעשה מוסלים אלא לאחר ארבעים דורות', דומה לו פתגם יהודי ממזרח אירופה: 'מומר עד דור עשירי יאחו בכיפתו' — 'א משומד ביז אין צענטן דור כאפט זיך ביי דער יארמולקע' (אסע"י 6987, רומניה).

השדה, הם מן הטיפוס הסיפורי הבינלאומי א"ת 910 מ, ²⁷ המשתייך אל הו'אנר של נובלת החכמה. להלן סיכום עלייתו של טיפוס סיפורי זה: ²⁸

- (1) סוחר יהודי אינו רוצה לשאת עמו כסף בשבת וקוברו בבית-קברות של גויים.
- (2) הגוי שליד קברו הוסתר הכסף כבר קבור שם ארבעים שנה. הוא מופיע בחלום לקרובו ומגלה לו את הדבר.
- (3) [באפיוודה זו שלוש אפשרויות מתחלפות:]
- (א) קרובו של המת מצליח להשיג את הכסף;
- (ב) היהודי מוזהר על-ידי אביו בחלום, וממהר להציל את כספו;
- (ג) נאמר לגוי כי 'חלומות שווא ידברו' (או דבר דומה) וכך נשמר הכסף. ²⁹

על פי סיומיהם מתחלקים, אם כן, הסיפורים לשלושה סוגים: (א) הגוי זוכה בכסף. נוסחאות אלה מאשרות את אמיתות הפתגם (כך הוא בארכיון: אסע"י 1513, מרוקו; אסע"י 4017, תוניסיה; אסע"י 4136, מרוקו; אסע"י 7136, לבנון. ובעבודת-השדה: אסע"י 11857, עיראק; אסע"י 11882, ספרדי-ישראלי). (ב) היהודי מוזהר, אף הוא בחלום, ומצליח להחזיר לעצמו את כספו. במקרים אלה מתקרב ז'אנר הסיפור לאגדת-קודש, שכן גם היהודי נעזר בביטוי של הכוח העל-טבעי, החלום. ³⁰ אישור קיומו של הכוח העל-טבעי הוא נושא מרכזי כמעט כמו הוכחת אמיתות הפתגם (כך: אסע"י 3421, עיראק; אסע"י 4032, ארץ-ישראל אשכנזי [בסיפור זה לא בא הפתגם]; אסע"י 6806, מרוקו; ובעבודת-השדה: בוזגלו, מרוקו; איבון שלי, תוניסיה). ³¹ (ג) היהודי משכנע את הגוי, ש'החלומות שווא ידברו' ומונע ממנו לקחת את הכסף. במקרים אלה מתקרב ז'אנר הסיפור לנובלת התרמית ³² (כך הוא בארכיון: אסע"י 4405, תוניסיה; אסע"י 8587, מרוקו; ובעבודת-השדה: אסע"י 11901, מרוקו; קהתי, תימן³³).

אפשר לראות בסיפורים, שבהם מתאשר הפתגם באמצעות הסיפור, ריאליזציות של פיגורה לשונית, שכן במסגרת הפתגם כשלעצמו נאמר 'אפילו ארבעים שנה בקבר' כהיפרבולה, פיגורה המוסרת מידע בהגזמה רבה. התנאי הכפול 'אין אמונה בגוי אפילו

²⁷ על-פי המיתוח הבינלאומי המקובל בחקר הסיפורת העממית, המתבסס על החיבור הקלאסי: A. Aarne and S. Thompson, *The Types of the Folktale*², Helsinki 1973

²⁸ H. Jason, *Types of Oral Tales in Israel*, II, Jerusalem 1975

²⁹ מרכוס עסק בסיפור זה בעבודת הדוקטור שלו: א' מרכוס, העימות בין ישראל לעמים בסיפורי עם של יהודים יוצאי ארצות האיסלם, ירושלים תשל"ח. מוקד דינו הוא העימות בין יהודים וגויים, כפי שהוא בא לביטוי בסיפור.

³⁰ H. Jason, *Ethnopoetry: Form, Contents, Function*, Bonn 1977, § 4.1.2.1

³¹ סיפורים אלה לא נכללו באסע"י ועל כן לא צוינו במספרים.

³² יזון, שם (הערה 30), סעיף 3.1.2.

³³ ראה לעיל, הערה 31.

ארבעים שנה בקבר', הוא המקרה הקיצוני, הבא להצביע על אמיתות הטענה 'אין אמונה בגוי' בכל המקרים האחרים, הקיצוניים פחות, בדרך של קל-ו-חומר. להלן ההקשרים ההתנהגותיים שנרשמו בעבודת-השדה: 'בכל מקרה שגוי בוגד ומרמה או מכחיש משתמשים בפתגם זה' (אברהם לוגאסי, מרוקו); 'השימוש הוא בשיחות פוליטיות, הורי משתמשים בזה, אך אני אינני משתמשת בפתגם כי אינני חושבת כך' (אסתר שלי, תוניס); 'אומרים את הפתגם כשיש עיסקה עם ערבי, והוא אומר: "מחר אביא לך את הכסף"' (עמוס שלי, תוניס).

אם נעיין בהקשרים בהם הופיע הפתגם, נראה שהפתגם הנדון מקיים קשר לא-מטאפורי עם ההקשרים הסיפוריים וההתנהגותיים שנרשמו.

השימוש בפתגם כיום, בעיקר בהקשרים הסיפוריים, מצביע על קשרים עם המסורת הספרותית הכתובה. אינפורמנט תימני אחד מצטט, כאמור, את הפתגם 'מן הגמרא'. זו, כמובן, טעות, אך טעות זו מסתברת על סמך הגרעין התלמודי של הפתגם שצוין לעיל. בסיפור עיראקי מאסע"י מיוחס הפתגם לר' מאיר, אף שהתנא עצמו אינו מופיע בסיפור. קישור זה מוסבר באמצעות הסיפור 'מעשה ר' מאיר שגנז ממונו בקבר', המופיע בספר 'עושה פלא'.³⁴ סיפורנו בא שם כיחידה המשולבת בתוך סיפור רחב יותר. הסיפור הרחב עוסק בפונדקי כידור, המנסה להשיג בתרמית את כספם של ר' מאיר וחבריו, כתגובה על שהפסיד את כספו בגלל אי-נטילת ידיים. הפונקציה העיקרית של הסיפור היא אפוא 'בזכות נטילת ידיים', ואילו היחידה הנוגעת לענייננו היא יחידה צדדית.³⁵ שורשיו של סיפור ר' מאיר וכידור הפונדקי הם בסיפור התלמודי והמדרשי, המבוסס על דרשה בטכניקת ה-nomen-omen, 'שם כסימן', של הפסוק 'כי דור תהפוכות המה' (דב' לב, כ).³⁶ נראה שהסיפור בתלמוד הבבלי מכיל כבר את רוב היסודות הכלולים בסיפורנו, אך אינו מכיל את הפתגם הנדון כאן, אף שיש בו פתגם אחר בעניין החלום.³⁷ הקישור בין סיפור זה לבין הפתגם שגרעינו במסכת חולין נעשה, כנראה, בתקופה מאוחרת יותר. לא מצאתי קישור זה בשום מקור שבכתב. היסוד הפורמולאי 'ארבעים שנה' איננו קיים בסיפור התלמודי, אך הוא נעדר גם מן הסיפורים שנרשמו מן המסורת שבעל-פה, מפי יהודי עיראק ותימן.

³⁴ י"ש פרחי, עושה פלא (מהדורת צילום לפי דפוס ליוורנו המקורי), ירושלים תשי"ט, עמ' שיא-שיב.

³⁵ הסיפור ב'עושה פלא' הוא חשוב מבחינת המסורת הסיפורית העממית, ובייחוד המסורת שבעל-פה, בשל תפוצתו הרבה של הספר בקהילות היהודיות בארצות האיסלם וסביב היס-התיכון ובקרב יוצאי קהילות אלה בישראל עד ימינו.

³⁶ בבלי יומא פג ע"ב; תנחומא, מהדורת באבער, בראשית. ל (עמ' 206) ואחרי כן בספר המעשיות למ' גאסטר, חלקית בסימנים 158-159, אך בעיקר בסימן 315; ובספרו של רבנו נסים מקירואן, חיבור יפה מן הישועה, מהדורת הירשברג, עמ' סג-סד.

³⁷ 'חלמא דבי שמי לית בהו ממשא' (גירסת הדפוס).

התבנית

בכל הנוסחאות של הפתגם הנדון אין פסוק-התנאי המונח ביסודם בא לביטוי בשלימות במישור הטכסט. השלמתו של פסוק-התנאי עשויה להתרחש בהקשר הסיפורי הנלווה אליו, או להיות את התוצאה הצפויה במציאות, אם השומע ינהג בהתאם (או: בניגוד) לנאמר בפתגם.

פירוט המרכיבים הסמנטיים של פסוק-התנאי המונח ביסוד טכסט הפתגם הוא כדלהלן:
 נושא: (|אנושי| תיאור: |יהודי|) נושא: |מאמין| מושא: (|אנושי| תיאור: |גוי| תיאור: |קבור ארבעים שנה|).

הערכים הסמנטיים הניתנים לכל אחד מן האיברים נקבעים על-פי קשרים סמנטיים הקיימים בתרבות הנתונה, כגון הניגוד הידוע |יהודי|: |גוי|, וכן על-פי החומר ההקשרי, הסיפורי והלא-סיפורי.

הנושא: (|אנושי| תאור: |יהודי|) מושמט מן המישור הטכסטואלי ומיוצג על-ידי נושא כללי, במקרה דנן: 'אין...', אך כבר רש"י פירש את פתגם-האב התלמודי: 'אין ישראל רגילין להאמין בהם'. מכל החומר שנרשם בעבודת-השדה מתברר בצורה חד-משמעית, שהנושא חייב להיות 'יהודי'. בהקשרים ההתנהגותיים היהודי הוא האדם האומר את הפתגם ובכך מאשר מעשה שהיה, או מי שהפתגם מופנה אליו כהוראת-לקח — ובדרך כלל זה וגם זה.

האיבר 'תוצאה' מושמט אף הוא מן הטכסט. בהקשר ההתנהגותי מופיע חלק זה כתוצאה הצפויה במציאות, אם שומע הפתגם לא יתנהג בהתאם ללקח העולה מן הפתגם, או כנסיון במציאות של מי שמתער נסיון כזה באמצעות הפתגם, ובכל מקרה כרמיזה לנסיון הקולקטיבי. אולם העובדה שהתוצאה אינה ממומשת במישור הטכסט אינה תופסת כהכללה לגבי כל הפתגמים. (בפסוק-הפתגם 'חופר גומץ בו יפול' [קה' י, ח], למשל, נכללת התוצאה בטכסט.) בפתגם הנדון כאן ממומשת התוצאה לעתים קרובות בסיפור הנלווה לפתגם, מן הטיפוס א"ת 910 מ. בנוסחאות הריאליסטיות של א"ת 910 מ (בארכיון: אסע"י 4136, לבנון; ובעבודת-השדה: אסע"י 11882, ארץ-ישראל ספרדי) חושב היהודי שהמת לקח את הכסף, אך בהמשך הסיפור עצמו מתברר שאין הדבר כן. במקרים אלו אין אישור לפתגם ואין מימוש לכל תבניתו בסיפור, בדומה להקשרים התנהגותיים שבהם משמש הפתגם כאזהרה בלבד. במקרים אלה מתגלה באמצעות הסיפור, שהשימוש בפתגם זה כפירוש למציאות עלול להיות פירוש מוטעה, או, במלים אחרות, דעה קדומה בלתי מבוססת. הגיבורים בשתי הנוסחאות הריאליסטיות הללו מתוארים פחות או יותר כשליליים: שודד (בסיפור מלבנון) או קבצן (בסיפור הארץ-ישראלי הספרדי).

בכל ההקשרים ההתנהגותיים מתממשות תבניות סמנטיות, שמרכיבן פחות מפורטים מאשר אלה המתממשות בסיפורים. האיברים החסרים בתבנית המתממשת בהקשרים ההתנהגותיים הם התיאור השלילי 'ארבעים שנה בקבר' והאיבר 'אפילו' המציין טיעון של

קל וחומר המלווה את התיאור השלילי. אלה נשארים בהקשרים ההתנהגותיים בגדר היפרבולה פיוטית בלתי-ממומשת בלבד.

ניתוח תבנית הפתגם על-פי מרכיביו הסמנטיים מאפשר לנו להבחין בין המרכיבים המשותפים לכלל הנוסחאות של הטכסט, בכל הביצועים שלו, כגון: נושא (אנושי| תאור: |יהודי|) לבין האיברים המייחדים טכסטים מסוימים בביצועים מסוימים כגון, תיאור: |אפילו ארבעים שנה בקבר| או נושא: |גוי| המתחלף לנשוא: |מוסלמי| או לנשוא: |ערבי|. ³⁸

הפונקציה

הפונקציה של הפתגם 'אין אמונה בגויים אפילו ארבעים שנה בקבר' מתבטאת בהשתייכותו לקבוצה רחבה יותר של פתגמים, שמשותפת להם הפורמולה 'אין אמונה ב-...', או פורמולות הדומות לה במשמעותן. ³⁹ קבוצה זו כוללת בין השאר את 'אין אמונה בעולם' (אסע"י 6828, מרוקו ולו מקבילות בקבצים ערביים ⁴⁰), 'אין אמונה בבן-אדם' (אסע"י 7050, עיראק) ובצורה מורכבת יותר: 'אל תתן אמונה באדם, תן אמונה בכלב' (אסע"י 6808, מרוקו; וכן בקבצים ערביים ⁴¹), 'אין אמונה באשה' (אסע"י 7040, סוריה; אסע"י 8146, מרוקו).

הפונקציה הכללית של הקבוצה הנדונה היא ליצור הגדרה של קבוצות התייחסות מסוגים שונים. הקבוצה מוגדרת הגדרה שלילית על-פי הבעת יחס של אי-אימון לאלה שאינם משתייכים אליה. קבוצת ההתייחסות יכולה להיות אתנית, ואז הניגוד המתבטא בפתגם — במקרה של פתגם יהודי — הוא כמו זה שנותח כאן: יהודי מול לא-יהודי. קבוצת ההתייחסות יכולה להיות, דרך משל, מינית, כאשר הניגוד בפתגם הוא: גבר — אשה, כגון בפתגם 'אין אמונה באשה'.

דברים אלה מאפשרים להצביע על אחד התפקידים המרכזיים של הסיפורת העממית בכלל: לתת ביטוי להזדהות ולהשתייכות לקבוצת התייחסות כלשהי באמצעות ציון הניגודים שבין קבוצה זו, שאליה מוסיף היחיד המספר או המשתמש בפתגם, לבין כל קבוצה שאין הוא שייך לה. ⁴²

³⁸ ניתוח מפורט של המרכיבים הסמנטיים המתממשים בכל הקשר מן המובאים לעיל ראה בעבודת הדוקטור שלי (הערה 10), עמ' 73–79.

³⁹ M. Kuusi, 'Johdatusta Sananlaskuston Formulaanalyysiin', *Kalevalaseuran Vuosikirja* 47 (1967), pp. 71–88; 'Tiefenstruktur und Oberflächenstruktur in der Parömiologie', *Proverbium* 23 (1974), pp. 920–924.

⁴⁰ L. Haefli, *Spruchweisheit und Volksleben in Palästina*, Luzern 1939, nr. 776; F.M. Mahgoub, *A Linguistic Study of Cairene Proverbs*, Indiana 1968, nr. 130.

⁴¹ ווסטרמארק, שם, מס' 1128 והפלי, שם, מס' 609.

⁴² E. Meletinsky, S. Nekludov, E. Novik and D. Segal, 'Problems of the Structural Analysis of Fairytales', *Soviet Structural Folkloristics* (ed. P. Maranda), The Hague & Paris 1974, pp. 93–94.

ניתוח מפורט, כגון זה שהוצג כאן, של פתגמים נוספים יוכל לבסס את חקר הפתגם היהודי מן הבחינה המדעית. הן באשר לבירור משמעותם הרב-גונית של הפתגמים, הן באשר לקביעת מקומם של הפתגמים בין סוגי הפולקלור והן באשר להעלאת עולם החשיבה הבא לביטוי בפתגמים היהודיים.

תגובות והערות

‘לזאת יקרא אשה כי מאיש לקחה-זאת’ (בר’ ב, כג) —
האמנם אטימולוגיה עממית?

מאת

שמחה קוגוט

לע"נ אמי-מורתי, חיה-הדסה ז"ל.
אשר לוקחה לבית-עולמה בי"ד ניסן תשל"ט.
‘לזאת יקרא אשה’

דומה, כי העיסוק באטימולוגיה הוא מסימני התרבות האנושית הראשוניים. אין תימה אפוא, שאף דמויות שונות במקרא — ולעיתים אף הכותב עצמו — נחפשו לכך.

האטימולוגיות שבמקרא הן לעתים קרובות עממיות בלבד, שכן בדיקה בלשונית-ביקורתית אינה מאשרת את אמיתותן. ההבדל בין אטימולוגיה עממית למדעית הוא ברור: האטימולוגיה העממית מושתתת על דמיון צלילי המתקיים בין שתי מלים בזמן גזירת האטימולוגיה, ואילו האטימולוגיה המדעית מושתתת על מוצא משותף (בשפות שמיות בדרך-כלל שורש משותף) של מלים. אין, כמובן, מניעה, שהאטימולוגיה שהוצעה תחילה כעממית, תתאמת ותחשב גם כמדעית. כאשר הביקורת הבלשונית מגדירה אטימולוגיה המובאת במקרא כעממית, היא מצביעה, למעשה, על קביעותיהם של בני אדם רגילים, שאינם בלשנים, אשר אינם יודעים ברורות מאוחרים אילו מעתקים פוניטיים ופונולוגיים חלו בלשון מתחילתה ועד זמנם, ואין להם אלא מה שאזנם שומעת. טבעי הוא אפוא לצפות, שאטימולוגיה המיוחסת לזמן קדום ביותר, כשעדיין לא חלו בלשון מעתקי ההגאים, תקצא מדעית. ואם אין הדבר כן, אות הוא שהאטימולוגיה עממית היא, ומאוחרת היא, אף שהיא מושמת בפיה של דמות קדמונית.

הרבה עסקו מפרשי המקרא, ראשונים כאחרונים, באטימולוגיה הראשונה שבמקרא, המושמת בפיו של אדם הראשון: ‘ויאמר האדם: זאת הפעם עצם מעצמי ובשר מבשרי: לזאת יקרא אשה כי מאיש לקחה-זאת’ (בר’ ב, כג). באטימולוגיה זו נתלו בעלי-המדרש ברצותם להוכיח, שהתורה ניתנה בלשון הקודש והעולם נברא בלשון זו. כך בבראשית-רבה יח, ד:

לזאת יקרא אשה כי מאיש לקחה זאת — מכאן שניתנה התורה בלשון הקודש. ר' פנחס ור' חלקיה בשם ר' סימון אמרי: כשם שניתנה תורה בלשון הקודש. כך נברא העולם בלשון הקודש. שמעת מימך אומר: גיני [= γυνή = אשה] — גינא, אנטרופי [= ἀνθρώπος = איש] — אנטרופא, גברא — גברתא, אלא איש ואשה, למה? שהלשון הזה נופל על הלשון הזה.¹

¹ בדומה לכך רואה המדרש ‘לשון נופל על לשון’ במלים ‘נחש נחישת’ (במ' כא, ט), ולומד גם מקירבה זו, שניתנה תורה בלשון הקודש. ראה בראשית-רבה, לא, ח.